

Članci i rasprave

PROBLEM NESTANKA „CRKVE BOSANSKE” U PORATNOJ HISTORIOGRAFIJI

Andelko MIJATOVIĆ

Proučavanju problematike „bosanske hereze” posebno se nameće pitanje nestanka „Crkve bosanske”. Taj problem je u posljednja tri desetljeća zaokupio mnoge povjesničare koji posvećuju sve više pažnje nestanku heretika u srednjovjekovnoj Bosni. Uzrok tom zanimanju je u tome što je postanak „Crkve bosanske” usko povezan s nastankom bosanske državne samostalnosti, a slabljenje i propast bosanske države godine 1463. i Hercegovine 1482. povezani su s nestankom „Crkve bosanske”. Taj problem je, međutim, utoliko složeniji ukoliko su raniji povjesničari pristupali toj tematici s različitih gledišta koja su u većini bila motivirana njihovom nacionalnom, političkom i vjerskom pripadnošću. Zato su rezultati njihovih istraživanja i proučavanja „Crkve bosanske” dosta različiti i zanimljivi, kako u izboru upotrijebljene građe, tako i u tumačenju podataka i pojmova što ih ta raznovrsna građa pruža.

Među prvima, posebno zanimanje za nestanak „Crkve bosanske” pokazao je i opširnije se tim pitanjem pozabavio Aleksandar Solovjev. On je već u prvoj raspravi (1) u kojoj je izložio svoje cjelovito shvaćanje problema, raspravljao i o nestanku „Crkve bosanske”. Solovjev je od početka zastupao osnovnu tezu Franje Račkog, te ju je, štoviše, nastojao potkrijepiti kako novim izvorima tako i svojevrsnim sociološkim pristupom. Pri tom je problem postanka „Crkve bosanske” na neki način povezo s problemom njezina nestanka. Polazio je naime od nedokazane pretpostavke da je bogumilstvo u Bosni, za razliku od Katoličke crkve, već u početku „odgovaralo izvesnim socijalnim i ekonomskim težnjama naroda, a pre svega ekonomskim zahtevima vlastele”. Iz toga izvlači proizvoljan zaključak da je već u samom početku bogumilstvo zaključilo kom-

---

1) A. SOLOVJEV, Postanak i propast „Bosanske crkve”, Prosvjetni radnik, Sarajevo 1947, br. 6. i 7.

promis s bosanskom vlastelom. Kako je tu misao prenio u XV. stoljeće, lako je našao objašnjenje za problem nestanka „Crkve bosanske”, koja se „otuđila od seljačkog naroda, postala vlasteoska i gospodska”, te tako ubrzala svoj nestanak. Seljaci su, tvrdi Solovjev, ostali potpuno ravnodušni prema takvoj crkvi, koja ni u XIV. niti u XV. stoljeću nije bila „narodna crkva, nego samo jedna uticajna manjina – vlastela, strojnici i izabrani 'kršćani'”. To je po Solovjevu uzrok da se jedan „deo naroda postepeno približava pravoslavlju s kojim ga je vezivao isti slovenski jezik u istim crkvenim knjigama, isti običaj krsne slave, iste molitve, postovi i sveci”. U raspravama koje su slijedile Solovjev je nastojao potkrijepiti svoje teze. Tako je u radu „Nestanak bogomilstva i islamizacije Bosne” (2) prikazao stanje „Crkve bosanske” u sredini XV. stoljeća i, pošto su Turci zauzeli Bosnu i Hercegovinu, prijelaz stanovništva na islam.

Solovjev smatra da se „bosanska hereza” sredinom XV. stoljeća našla u „vrlo teškom položaju” (str. 46). Takvom je stanju više uzroka: 1) „Crkva bosanska” našla se uz plemstvo koje se suprotstavlja centralnoj vlasti – bosanskim kraljevima, koji se pak pred turskom opasnošću sve više povezuju s papama. Istodobno, budući da su sljedbenici „Crkve bosanske” velikim dijelom pripadnici plemstva, ta institucija se udaljila od seljaštva i na taj se način izolirala od većine stanovništva bosanske države. 2) U ratu koji je kralj Tomaš vodio protiv Turaka i hercega Stjepana od 1449. do 1453. sljedbenici „Crkve bosanske” su protjerani iz Bosne, te su se sa svojim „djedom” sklonili u Hum kod hercega Stjepana, a neki su prebjegli čak i u Bugarsku. 3) Vjernici „Crkve bosanske” dobro su primljeni u Humu, ali, našavši se u pravoslavnoj sredini, oni – izuzevši vlastelu – prelaze na pravoslavlje, jer su izgubili „veru u (...) smisao” (str. 47) „Crkve bosanske”. Po Solovjevu, tome je prijelazu dosta pridonio zajednički liturgijski jezik (staroslavenski) i povlastice što ih je godine 1453. za grčku Crkvu isposlovao carigradski patrijarh Genadije Skolarios. Što se pak tiče vjernika „Crkve bosanske” koji su ostali u Bosni, Solovjev se domišlja da je, „verovatno, većina naroda bila samo prividno prešla u rimsku veru” (str. 48), ali su u biti ostali u staroj vjeri i „često simpatizali s Turcima” (str. 49). To bi navodno bio prvi veći udarac „Crkvi bosanskoj” u Bosni i Hercegovini.

U vezi s prijelazom sljedbenika „Crkve bosanske” na islam, Solovjev zaključuje da se to događalo još i prije nego su Turci zauzeli Bosnu, i to iz mržnje prema Katoličkoj crkvi i zato jer su Turci obećavali „da će svaki od njih biti slobodan ko k njima otpadne” (3), te što se u područjima – gradovi Hodidjed i Vrhbosna – koje su Turci zauzeli godine 1428. nalazi dosta muslimana koji grade muslimanske vjerske objekte još prije propasti bosanske samostalnosti (3a).

---

2) Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine I, 1949, str. 42–79.

3) Pismo Stjepana Tomaševića papi Piju II. Usp. A. SOLOVJEV, Nestanak bogomilstva, str. 49.

3a) U historiografiji su različita mišljenja o vremenu zaposjedanja pojedinih područja Bosne i Hercegovine i svode se na mišljenje većine historiografa da su Turci zauzeli Hodidjed i Vrhbosnu 1428. ili 1429. i stalno ih zadržali pod svojom vlašću izuzev malog prekida godine 1434/35. i mišljenje Mihajla Dinića koji je na temelju kritičke analize starih i novih izvora iznio mišljenje da su Turci

Solovjev smatra, nadalje, da je većina bosanskog stanovništva, pa i potomaka vjernika „Crkve bosanske”, prešla na islam, „odmah posle pada Bosne” (4). Svoju tvrdnju Solovjev zasniva na Janjičarskom zakonu (5) – kojemu se vrijeme nastanka ne zna, ali bi mogao, kako on misli, pripadati vremenu bosanske samostalnosti – na temelju sidžila-zapisnika Careve džamije (6) iz godine 1465 (7), na hudžetu broskog kadije (8) iz 1502. i na temelju sudskog sidžila sarajevske mekheme (9) iz godine 1556–58. Svoje izvode Solovjev zaključuje riječima: „U XVI. veku bio je (uglavnom) izvršen veliki proces islamizacije bosanskih sela” (10). Radi tog vjerskog prijelaza, kako on misli, većina stanovništva je dobila naziv Potur (Pol-Turčin, tj. polumusliman) i bila prezirana od pravih Turaka. Ti Poturi spominju se u mnogim dokumentima iz XVI. i XVII. stoljeća, i to kao seljaci muslimani sinovi kršćana, pa Solovjev zaključuje: „Dakle, sinovi seljaka su prešli na islam dok su starci, očevi, još ostali hrišćani” (str. 53). Solovjev sumnja u Kuripešićevo svjedočanstvo (11) o vjerskim prilikama u Bosni u XVI. stoljeću. On iz analize izvješća nekih legata, putopisaca i dr. iz XVII. XVIII. stoljeća (12), nastoji dokazati da su se sljedbenici „Crkve bosanske”, pošto su nakon propasti bosanske samostalnosti prihvatili islam, očuvali pod imenom Poturi.

---

stalno zagospodarili Hodidjedom i Vrhbosnom tek godine 1451(H. ŠABANOVIĆ, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, str. 27–31).

4) A. SOLOVJEV, Nestanak bogomilstva, str. 51.

5) N. dj., str. 51–52. U tzv. „Janjičarskom zakonu“, koji je tobože nastao u doba pada Bosne govori se kako je „sva raja i plemstvo“ saznajući da će sultan Mehmed napasti Bosnu „izišla pred njega i pala ničice pred njegovu carsko podnožje i najednom prešla na islam“. Taj izvor poznat je samo po tobožnjem prijepisu iz godine 1724. Usp. ŠIDAK, Studije, str. 308.

6) U tobožnjem sidžilu govori se kako su „patareni“ oko Jajca masovno prešli na islam.

7) U toj odluci govori se o zemlji koju posjeduju seljaci muslimani, sinovi kršćana.

8) U odluci broskog kadije govori se o svjedocima-kršćanima i o njihovim sinovima-muslimanima, a kod jednog od njih, Vukca, jedan je sin musliman-Saruđ, a drugi kršćanin-Nikola.

9) U ovom izvoru spominju se djedovi kršćani, a očevi i unuci muslimani.

10) A. SOLOVJEV, Nestanak bogomilstva, str. 55.

11) Benedikt Kuripešić je kao tumač izaslanstva iz Beča u Carigrad proputovao godine 1530. kroz Bosnu i to svoje putovanje opisao u djelu „Itinerarium der Botschaftsreise... nach Konstantinopel 1530.“ Izdanje Eleonore Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910. U njemu nigdje ne spominje bilo kakvo postojanje heretika u Bosni.

12) Tu se Solovjev pored „Zbornika priča i anegdota“ objavljenih na turskom jeziku godine 1585, u kojem se spominju Poturi u Bosni, poziva još i na talijanskog povjesničara Montalbano-a, koji je krajem XV. stoljeća posjetio Bosnu, na Jeronima Zlatarića, koji je kao habsburški uroda godine 1599. podnio izvještaj o svojem uhodarenju po Bosni nadvojvodi Ferdinandu, na Orbini-a, koji u svojem djelu „Il regno de gli Slavi“, objavljenom godine 1601, govori dosta o Bosni onog vremena, na Petra Masarechija, koji je godine 1624. obišao Bosnu, Grgičevića, koji je u navedeno vrijeme putovao Bosnom, T. Mrnavića, koji je proputovao Bosnom 1623. i o svojim zapažanjima kroz Bosnu podnio papi izvještaj godine 1627, na izvještaj bosanskog biskupa Mrnavića iz godine 1655. itd.

Njihove potomke Solovjev nalazi među stanovnicima na granici po Ugarskoj (i Moravskoj) o čemu u XVII. stoljeću piše Englez Paul Ricaut (13) u svom djelu „Sadašnje stanje Turskog carstva...” Ricaut za te stanovnike, koji su u većini bili stanovnici—krajšnici, kaže da „čine čudnu mešavinu” kršćanstva i islama, te da čitaju Kuran na arapskom jeziku. Od nemuslimanskih običaja tih graničara zabilježio je i taj da čitaju Sv. pismo (Novi zavjet) na slavenskom jeziku, koje dobivaju iz Moravske i Dubrovnika. Nadalje, Ricaut iznosi da „svi bosanski Poturi pripadaju toj sekti”. Solovjev misli da je to sve „u duhu bogomilstva”, i to „dekadentnog” (14), koje nastoji pomiriti naučavanja Novog zavjeta i Kurana. Svoje mišljenje Solovjev potkrepljuje i stihovima pjesnika Hasana Kajmije (15), rođenog Sarajlije, iz XVII. stoljeća, kojima u borbi protiv upotrebe duhana tobože prezirno govori o bogumilima. Tražeći podatke o sljedbenicima „Crkve bosanske” kroz stoljeća, Solovjev smatra da Farlatijevo (16) i Jukićevo (17) spominjanje „balija” nije ništa drugo nego dokaz da su to „pravi potomci bogomila, oni dvoverci koji su u stvari postali bezverci”, jer su „živeli u svojoj ’čudnoj mešavini hrišćanstva i islama’, pre svega u sujeverju — uzimali zapise i od hodža i od fratara, a prestali su da čitaju Novi zavet jer su postali potpuno nepismeni”. (18)

Analizirajući razne vijesti o krivovjerju bosansko—hercegovačkog stanovništva, Solovjev svoj prikaz završava mišljenjem da su se vjernici „Crkve bosanske” održali do sredine XIX. stoljeća (19).

Prilogom „Engleski izvještaj XVII. vijeka o bosanskim Poturima“ (20) Solovjev se opet pozabavio problematikom „bosanske hereze“ i to na temelju analize spomenutih poda-

---

13) U radu na ovom prilogu Solovjev se služio prijevodima Ricautova djela na francuskom, talijanskom, njemačkom i ruskom jeziku iz XVII. i XVIII. stoljeća, koji nisu bili točni i zahvaljujući toj netočnosti autor spominje vojnike-krajšnike na granicama Mađarske i Moravske, umjesto na granicama Mađarske i Bosne.

14) A. SOLOVJEV, Nestanak bogomilstva, str. 67.

15) N. dj., str. 69—70. Tu pjesnik poziva bosanske muslimane kao Bogu mile, a ne kao bogumile, da se ostave duhana. Usp. CVETKO POPOVIĆ, Da li su Bosanci u XVII. veku znali za bogumile? Život I/3, Sarajevo 1952; S. M. TRALJIĆ, Da li su Bosanci u XVII. vijeku znali za bogumile? HZ V/1952, br. 1—4, str. 409—410; J. ŠIDAK, Današnje stanje pitanja „Crkve bosanske“ u historijskoj nauci, HZ VII/1954, str. 129—142.

16) D. FARLATI, Illyricum sacrum, IV, str. 74.

17) I. JUKIĆ (S. BOŠNJAK), Zemljopis Bosne, 1851.

18) SOLOVJEV, n. dj., str. 72—73.

19) Tu se autor poziva na fra Petra Bakulu, koji u Šematizmu od godine 1867. govori da je u Dubočanima kod Konjica obitelj Helež donedavno bila „sledbenica bogomilskog bezumlja“, Martića, koji je poznao u dolini Neretve neke tobože „bogumilske obitelji“, na Kapetanovića, koji je tvrdio isto, i dr.

20) U ovom prilogu autor je, služeći se originalom, uočio i ispravio pogreške nastale dotadašnjim prevođenjem izvornog teksta. Usp. bilj. 13.

taka Paula Ricauta koji je zapisao da turski vojnici „na krajinama Ugarske i Bosne... čine čudnu mešavinu” kršćanstva i islama, jer kao muslimani čitaju Evanđelje na slavenskom jeziku iz knjiga koje dobivaju iz Moravske i Dubrovnika, a i Kuran na arapskom jeziku; da piju vino pomiješano s cimetom, da su obazrivi prema kršćanima i da ih štite od nasilja pravih Turaka, da za Muhameda misle da je Sveti Duh kojeg je Krist obećao na Zadnjoj večeri, da plaćaju porez kao i kršćani, da odbacuju ikone i znak križa i da se obrezuju po uzoru na Isusa. Sve navedene značajke tih krajiških Potura za Solovjeva su dokaz da su oni bili pravi potomci sljedbenika „Crkve bosanske”. (21)

Godinu dana nakon Solovjevog priloga izišao je iz tiska posmrtni rad fra L. Petrovića „Kršćani Bosanske crkve (Kr’stiani cr’kve bos’anske) – Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni“. U zadnjem poglavlju navedenog priloga „Epilog – Nestanak ’kršćana’“, Petrović razmatra problem nestanka sljedbenika „Crkve bosanske“ (22), ističući da vjernici „Crkve bosanske“ nisu prešli na islam niti su se „izgubili“ u pravoslavlju, nego su bili „istrebljeni“ (str. 183) u borbama u XV. stoljeću. Vjernici „Crkve bosanske“ koji nisu stradali za vrijeme kralja Tomaša, – misli on – nestali su prilikom pada Bosne (str. 1463) i u vrijeme zauzimanja Hercegovine (str. 1482). Oni pripadnici „Crkve bosanske“ koji su uspjeli preživjeti ta stradanja sklonili su se u Dubrovnik ili „negdje u primorju“. Petrović zaključuje da su vjernici „Crkve bosanske“ nestali godine 1482: kad je „nestalo vlastele nestalo i njih“ (str. 184). Potvrdu za takvo mišljenje Petrović nalazi kod Kuripešića, (23) koji u svojem putopisu nigdje ne spominje heretike ili nešto drugo što bi ukazivalo na njihovo postojanje.

Godine 1954. objavljena je rasprava Jaroslava Šidaka „Današnje stanje pitanja ’Crkve bosanske’ u historijskoj nauci“. (24) Obzirom na problematiku o kojoj je riječ, autor je u V. odlomku navedenog priloga prikazao rezultate dotadašnjih istraživanja u radovima Petrovića koji je „datirao kraj ’Crkve bosanske’ vremenom oko 1480.“; Glušca, koji je „utvrdio da se terminologija ’Crkve bosanske’ održala u Bosni do 1520.“; Solovjeva po kojem su se sljedbenici „Crkve bosanske“ „u nekim zabačenim planinskim krajevima održali sve do u drugu polovicu XIX. stoljeća“ i Jiričeka koji je mišljenja da „posljednji (...) tragovi“ patarenstva nestaju u Bosni u XVII. stoljeću. Iz analize obuhvaćenih priloga može se zaključiti da Šidak smatra da su sljedbenici „Crkve bosanske“ nes-

---

21) Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, VII/1952, 101–109.

22) LEO PETROVIĆ, Kršćani ‚Bosanske crkve’ (Kr’stiani cr’kve bos’anske) – Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1953, str. 181–184. Taj prilog Petrović je napisao prije 1942.

23) Prvi je na značenje Kuripešićeva svjedočanstva upozorio Šidak. Usporediti: J. ŠIDAK, „Bosanska crkva“. Problem bosanskog „bogumilstva“ i sredovječna „crkva bosanska“, Savremenik, 26/1937, Zagreb, str. 393.

24) J. ŠIDAK, Današnje stanje pitanja „Crkve bosanske“ u historijskoj nauci, HZ VII/1954, 129–142; Prilog nadopunjen i ponovo objavljen u Studije..., 71–85.

tali tijekom vremena i okolnosti koje su nastale iza propasti bosanske samostalnosti. Tu autor ukazuje na značenje Kuripešićeva svjedočanstva iz 1530. koji je „imao dovoljno prilike da se – kako sam kaže – potajno obavještava, ako to nije mogao činiti javno“ i nigdje nije naišao na trag sljedbenika „Crkve bosanske“. Za ispravno rješenje tog problema autor ukazuje na značenje podataka u turskim tefterima s područja Bosne i Hercegovine.

Prikazujući privredu sela iz početka razdoblja turske vladavine, Nedim Filipović je godine 1959. u petom poglavlju „Historije naroda Jugoslavije II“ (25) iznio da u turskim izvorima iz onog doba ima dosta podataka o redovnicima „Crkve bosanske“: „krtjanima“ i „gostima“ (26). Po tim izvorima, u osmom desetljeću XV. stoljeća u nepristupačnim dijelovima Hercegovačkog sandžakata bilo je više skupina „krtjana“. Međutim – konstatira autor – izvori ne spominju da su ti „krtjani“ prelazili na islam, kao ni ostalo stanovništvo koje je živjelo zajedno po selima sa spomenutim „krtjanima“. Također, nema nikakvih podataka da bi se stanje tih „krtjana“ razlikovalo od stanja ostalih kršćana u Hercegovačkom sandžakatu.

Godine 1960. objavljen je prilog Tayyiba Okića iz Ankare: „Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits“ (27) u kojem se prvi put objavljuju podaci iz turskih izvora – oko tisuću i pet stotina službenih katastarskih popisa – u kojima se na više mjesta spominju „Kristiani“. Ovi se dokumenti nalaze u arhivima Carigrada i Ankare, a pisani su u razdoblju od 1468. do 1588. (tj. između 872. do 997. godine po hidžri). Oko polovice tih registara odnosi se na područje današnje Bosne, Hercegovine i onih krajeva koje su nekad obuhvaćali sandžakati Klis, Krka, Požega i Pakrac. U tim izvorima, po Okiću, nalaze se podaci o ostacima sljedbenika „Crkve bosanske“ samo u onim krajevima koje su Turci osvojili prije ili u vrijeme Mehmeda II.

Nedostatak tragova „Kristiana“ Okić je zapazio u krajevima koji su bili u sastavu hrvatsko–ugarskog kraljevstva. Tragovi „Kristiana“ („des Kristians“) nalaze se: 1) u krajevima zauzetim u vrijeme Mehmeda II: a) u bosanskom kraljevstvu u nahijama Sarajevo, Visoko, (Bosanski) Dubrovnik, Brod, Uskoplje, Lašva, Rama i Maglaj; b) u Hercegovini u nahijama Neretva, Samobor, Sokol, Borovac, Vrabac, Blagaj, Konac–polje, Osanica, Goražde, Zagorje, Bostrica i Pribud; 2) u krajevima zauzetim prije pohoda Mehmeda II: a) zemlje Kovačevića (nahija Osat) i b) stare zemlje Pavlovića, i to u nahijama Olovci, Borač, Hrtar i Brodar.

U Carigradskom arhivu Okić je pronašao osam registara. Najstariji je onaj koji se odnosi na Bosnu i datira iz 1468–1469. Osim vojnih i upravnih podataka o Bosni, taj registar

---

25) Historija naroda Jugoslavije, sv. II, str. 120–124.

26) N. dj., 121. Filipović još uvijek nije objavio izvore iz kojih je crpio ove podatke.

27) Südost-Forschungen XIX, 1960, str. 108–133.

sadrži također podatke o postojanju sljedbenika „Crkve bosanske“ u naznačenim krajevima. Uz neka imena vlasnika zemalja stoji dodatak kao znak vjerske pripadnosti „novi musliman“; za neke se vlasnike navodi ime oca kršćanina (Musa sin Nikole, Sulejman sin Radiča), a negdje su vlasnici imanja sin musliman i otac kršćanin (Kasim i njegov otac Radko) ili dva brata od kojih je jedan musliman, a drugi kršćanin (Jusuf i njegov brat Vladislav).

Okić je prikazao i nekoliko kasnijih popisa u kojima se vidi prelaženje na islam, tako iz registara od godine 1477, 1489, 1528, 1540. i dr.

U arhivu Glavne uprave katastarsa u Ankari nalaze se tri registra u kojima je, po Okiću, sačuvan trag bosanskih heretika: 1) Detaljni registar Bosne 1588; 2) Veliki registar Hercegovine iz 1585. i 3) Veliki registar sandžakata Klis i Krka sastavljen u drugoj polovici XVI. stoljeća.

U najstarijem popisu Bosne – onom iz 1469. – spominje se, po Okiću, deset sela naseljenih „Kristianima“, bez imenovanja obiteljskog starješine. U tim selima nabrojeno je 126 obitelji. Okić je uzeo da je u svakoj kući (obitelji) bilo prosječno po pet osoba, pa je izračunao da je u tih 126 obitelji s pet neoženjenih bilo ukupno 635 duša. Tomu broju je dodao još 50 „Kristiana“, koji se u turskim izvorima spominju na drugim mjestima, tako da je po njegovu računu te godine bilo „Kristiana“ 685. Za „Kristiane“ su značajni i neki antroponimi i toponimi koji se nalaze u registru iz 1469. Jedno od naselja u kojima stanuju „Kristiani“ naziva se Kristijanska Gora. U nahiji Borovac i u nahiji Samobor jedanaest gospodara obitelji uz ime imaju dodatak izraz „Kristian“ (Radun Kristian, Cvitko Kristian, Stipašin Kristian, Radivoj Kristian i dr.), čije značenje nije jasno, dok je dvojici taj dodatak nečitljiv. Još neki toponimi – nasljedne baštine – iz drugih registara podsjećaju na postojanje „Kristiana“: „Baština Kristiyan“ u mjestu Čemernica u nahiji Visoko, u mjestu Boljska u nahiji Brod, u mjestu Podgorica u nahiji Dubrovnik (Bosanski); „Kristiyan Baštinas“ u mjestu Kutu u nahiji Uskoplje. Okić je naveo i neke toponime u kojima je sačuvana uspomena na „Kristiane“ ili se pak iz naziva nekih lokaliteta vidi da pripadaju „Kristianima“, kao npr. „Baština Radosav Kristian“ u naselju Donji Svinjac u nahiji Osanica i sl. Za neka se imanja kaže da su „kristianska“ („Mezra a kristian“), kao za ona u mjestima Topolnica, Gomionica i Podvinac u nahiji Visoko, u mjestu Bogušev u nahiji Sarajevo, u mjestu Pridvorica u nahiji Olovcu. Za vinograde u mjestu Čadulj Dol kaže se da pripadaju „Kristianima“ Vukoti Peričiću i Radoji Šušoji. U mjestu Sioce u nahiji Brod vlasnik jednog vinograda bio je „Kristian“ Svitac. U nahiji Neretva, u registru iz 1586, sačuvani su podaci o postojanju seljačkih gospodarstava u mjestu Sopotnica i u selu koja su obrađivali „Kristiani“; jedan je vinograd pripadao „Kristianu“ Yelosavu.

Na kraju svog rada Okić je donio ove zaključke: 1) Turski izvori poznaju postojanje „Kristiana“ u Bosni i Hercegovini od druge polovice XV. pa do svršetka XVI. stoljeća; 2) Naziv „Kristian“ može označavati samo sljedbenike „Crkve bosanske“, jer za ostale kršćane upotrebljavaju nazive „Gebr“ ili „Kafir“; 3) Na početku turske vlada-

vine u Bosni nekoliko sela bilo je naseljeno isključivo „kristianima“; 4) Naziv „Kristian“ poslužio je za označavanje nekoliko naselja i 5) U turskim se izvorima spominju svega dva „gosta“: Cvitko „gost“ i Radonja „gost“.

Godine 1961. objavljen je rad Josipa Lučića – „Prilog pitanju nestanka bosanskih bogumila (patarena)“ (28) u kojem je autor analizirao izvještaj dubrovačkog biskupa Sigismunda Tudišića, poslan u Rim Propagandi godine 1751. Po tom izvještaju, kako misli Lučić, jedan dio pravoslavaca u Hercegovini ispovijeda neke „manihejske“ zablude.

Uspoređujući patarenska ispovijedanja u Bosni i Italiji iz razdoblja XIII. do XV. stoljeća s Tudišićevim izvještajem, Lučić smatra da su elementi vjerovanja isti. On dalje zaključuje, pozivajući se na Račkog i Solovjeva, da je Hercegovina, nakon što je kralj Tomaš prognao sljedbenike „Crkve bosanske“, postala njihovo posljednje utočište. To područje, daleko od prometnica, pomoglo je sljedbenicima „Crkve bosanske“ da očuvaju svoj nauk od svih vjerskih utjecaja. Lučić izvodi zaključak da je taj izvještaj dokaz da su vjernici „Crkve bosanske“ postojali u Hercegovini još u drugoj polovici XVII. stoljeća.

Godine 1962. iz tiska je izišlo opsežno djelo posvećeno problemu „bosanske hereze“: „Bogomilska crkva bosanskih krstjana“ (29), koje je napisao Dominik Mandić. U tom djelu Mandić se pozabavio i nestankom „Crkve bosanske“. Složio se s Orbinijem da su vjernici „Crkve bosanske“ nestali godine 1520, jer su nakon propasti Srebreničke banovine godine 1512. „prestali obziri i bojazni, ako ih se bude sililo, da prijeđu na islam“. Po Mandiću, „tih godina počinju jaki progoni kršćana u Bosni i Hercegovini. Prva je bila na udaru 1520. godine Crkva bosanskih „krstjana“ koja nije imala nikakvih povlastica ni zaštitnih pisama.“ (30) Iza godine 1524. u Bosni i Hercegovini počeli su i progoni katolika.

Ovom problematikom Mandić se pozabavio i u studiji „Bosanski krstjani u turskim izvorima“ (31) u kojoj pobija Okića kad poistovjećuje „kristiane“ u turskim izvorima sa „savršenima“ među hereticima, jer se „savršeni“ nisu ženili: „Glavna njihova obveza – piše Mandić – bilo je neženstvo i potpuna tjelesna čistoća.“ (32) Oni, ističe nadalje, nisu imali obitelji i živjeli su po tri do deset njih u zajedničkim „kućama“. Čim bi se

---

28) HZ XIV/1961, str. 239–242.

29) D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, str. 508.

30) Po Mandiću, n. dj., str. 422–423, sljedbenici „Crkve bosanske“ su nestali tako da su u katoličkim sredinama prešli na katolicizam, a u pravoslavnim na pravoslavlje (istočna Bosna i istočna Hercegovina), „ali većina dotle čvrstih vjernika „Crkve bosanske“ prešla je na islam“.

31) *Rasprave i prilozi*, Rim 1963, str. 568–575.

32) N. dj., str. 570–571.

oženio i stupio u tjelesni odnos sa ženom, „savršeni“ heretik prestao je biti „krstjanin“, jer bi tim činom izgubio svoje duhovno krštenje. Mandić smatra da zbog zabacivanja ženidbe, „pravih bogumila“ nigdje nije moglo biti mnogo, a napose ne „bogumilskih kuća u jednom selu“. Tako pojedina sela nisu mogla imati „po pedeset do dvjesto ljudi neženja“, niti je u selu moglo biti „po deset do trideset i više bogumilskih samostanskih kuća (hiža)“. To nije bilo moguće ni gospodarski izdržati. Starješine kuća bosanskih „krstjana“ zvali su se „starci“, pa Mandić smatra da bi i turski izvori upotrebljavali taj izraz i nazivali ih tako, a ne „kristianima“. On zaključuje da su kuće koje spominju turski izvori bile „porodične zajednice, obitelji, kojima su na čelu stali oci obitelji, kršćani katoličke ili pravoslavne vjere, i potpuno se razlikovale od redovničkih zajednica bogumilskih ’kristiana’, strogih neženja, kojim su zajednicama (hižama) stajali na čelu bogumilski ’starci’“. Mandić upozorava na to da kad turski izvori spominju „krstjanske kuće“ onda navode broj odraslih neženja po selima, a to znači da su drugi odrasli ljudi bili oženjeni, naime „da su to kršćanske porodične zajednice: muža, žene i njihove djece, a ne redovničke zajednice (hiže) savršenih ’bosanskih krstjana’, bogumila“. Da se tu radi o oženjenim ljudima koji se u turskim izvorima kriju u pojmu „krstjanin“, o tome govori i ankarski zapisnik br. 6, fol. 129r, gdje se navodi da baštinu „Radosava kristiana“ posjeduje njegov sin Inehan. Na mogući prigovor zašto turski izvori od XV. do XIX. stoljeća ne zovu katolike i pravoslavne „kristianima“, Mandić odgovara da se zapravo i ne zna, a ni Okić nije to proučio, kako su u tom razdoblju službeno nazivani katolici i pravoslavni.

Autor zaključuje da su katolici krajem XVI. stoljeća izgubili „svoje baštinske posjede“, pa ih turski službeni spisi zovu općim imenima raje (stada) i kafira (nevjernika). Svoje razmatranje Mandić završava ovim riječima: „Na osnovu svega što smo rekli, svih 126 kršćanskih kuća u 12 bosansko–hercegovačkih sela valja isključiti iz broja bogumilskih zajednica (hiža) bosanskih krstjana. Dosljedno tome, Okićev broj savršenih bosanskih krstjana bogumila valja umanjiti za 635 članova“ (str. 572).

Mandić smatra da su toponimi u kojima se javlja pridjev „krstjanski“ stvarno pripadali „bosanskim krstjanima“ ili katolicima, koji su bili stari baštinici i posjednici zemalja u negdašnjem kraljevstvu. Nadalje zaključuje da kada turski izvori na početku turske vladavine spominju „kristiane“ u Podrinju, onda misle na pravoslavne, a kada govore o „kristianima“ u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, onda misle na katolike, „jer u prva turska vremena nije bilo kršćana pravoslavnih u unutaršnjim bosanskim selima“ (str. 572).

Sima Ćirković u djelu „Istorija srednjovjekovne bosanske države“, objavljenom 1964. godine u sedmom poglavlju pod naslovom „Slom bosanske države“ (34) govori i o „Crkvi bosanskoj“. Autor smatra da su u početku drugog dijela XV. stoljeća „sazreli uslovi za likvidaciju oslabljene i izolovane bosanske crkve“. Po njemu, ti uzroci su: prekrštavanje pripadnika „Crkve bosanske“ na katolicizam i pravoslavlje, koje je oko sredine XV. stoljeća „uzelo velikog maha“. Ćirković zaključuje na temelju izvještaja Nikole Modruškog, papinskog legata u Bosni iz godine 1461. i 1463, „da je nasilno preo-

braćenje obuhvatilo čitavu crkvu od dna do vrha“ i da se nekoliko desetaka „pravih krstjana i krstjanica“ uspjelo održati još neko vrijeme u zemlji hercega Stjepana, okupljenih oko „gosta“ Radina. Očuvao se i određen „broj seljačkih porodica; na njih se u prvo vreme turske vlasti proširio naziv 'krstjani' (str. 321).“

Još godine 1963. objavljen je rad Marka Vege „Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika“ (33) u kojem je autor na temelju analize nadgrobnih, sakralnih i diplomatskih spomenika nastojao dobiti „određeniju sliku o kulturnim ostvarenjima i vjerskim osjećajima srednjovjekovnih stanovnika“ Bosne i Hercegovine. Pošto je analizirao opća obilježja stećaka kao nadgrobnih spomenika i stav srednjovjekovne Crkve prema pokopavanju mrtvih heretika, križeve na nadgrobnim kamenim spomenicima u 284 srednjovjekovne nekropole u Hercegovini, ostatke crkava u Humu iz kasnog srednjeg vijeka, znakove križa u tekstu povelja i pisama pisanim u bosansko–humskim kancelarijama, te izvještaje trebinjsko–mrkanjskih biskupa – Antonija Righa iz 1703. i Sigismunda Tudisića iz 1751. u kojima se govori da su pravoslavni kršćani oko Trebinja maniheji, Vego je zaključio: 1) Stećke u Hercegovini, Dalmaciji i dijelu Crne Gore kao nadgrobne spomenike postavljalo je stanovništvo još u ranom srednjem vijeku; 2) Stećke su kao nadgrobne spomenike s obzirom na vjersku pripadnost postavljali ortodoksni katolici, pravoslavci i pripadnici „Bosanske crkve“; 3) Nadgrobni i ostali spomenici stare Hercegovine u apsolutnoj većini pripadaju pravovjernim kršćanima itd. Na kraju autor smatra da spomenici o kojima je riječ nemaju nikakve veze s herezom koja se pripisuje „Crkvi bosanskoj“.

Zapravo, potpuna Vegina misao o toj problematici vidi se iz knjige „Bekija kroz vijekove“ (35), izišloj iz tiska 1964., u kojoj posebno obrađuje pojavu patarenstva u Hercegovini. Autor je na temelju povijesnih i arheoloških izvora ponovio mišljenje da na području srednjovjekovne Hercegovine nije uopće bilo patarena tj. dualista, iako „Crkva bosanska“ „uvijek nije bila u dobrim odnosima s rimskom crkvom“, jer nije „primala njezine reforme i nije udovoljavala željama za bogaćenje ugarskih biskupa“. Vego misli da su upravo tuđinci stvorili „famu o herezi u Bosni i Hercegovini“, jer su željeli pokoriti te krajeve i iz njih izvući dosta poreza i proizvoda. Kad su Turci osvojili Bosnu i Hercegovinu „nestalo je spomena o patarenima i manihejima na ugarskom i papskom dvoru“ te se više i ne spominju u Bosni i Hercegovini.

Štoviše, godine 1965. Marko Vego daje iscrpnu ocjenu Ćirkovićeve djela „Istorija srednjovekovne bosanske države“, u kojoj razmatra i problem nestanka „Crkve bosanske“.

---

33) S. ĆIRKOVIĆ, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964, str. 319–321.

34) M. VEGO, Bekijanstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika, GZM, Sarajevo 1965, str. 295–304.

35) M. VEGO, Bekija kroz vijekove, Sarajevo 1964, str. 166–174.

(36) Autor ponavlja svoje mišljenje da „Crkva bosanska“ nije „nikad bila dualistička, manihejska ili neomanihejska“, jer da je „Crkva bosanska“ bila takva nije moguće da ona i pored svih progona i prekrštavanja, kao manihejska institucija „ostane u manjini ili da bude potpuno uništena“. Autor svoje shvaćanje o tom problemu zaključuje riječima: „Vjernici takve crkve su lako mogli doći u sastav pravoslavne i katoličke vjere jer ih istovjetne dogme nisu dijelile“ i na taj način su nestali.

Iste 1965. godine izašla je iz tiska studija Nedima Filipovića „Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni“. (37) Autor je na temelju popisa iz 1468/69. u Bosni i Hercegovini zaključio da je u navedenim krajevima bilo 550 sela pustih i napuštenih; neka od njih naznačena su kao „krstjanska“. Također neke su kuće označene kao „krstjanske“. Iz popisa se vidi da su te kuće imale veliku feudalnu rentu iz čega Filipović zaključuje da su njihovi posjednici bili dobri zemljoradnici. Za neke puste „krstjanske“ zemlje kaže se da su bile konfiscirane od kralja Tomaša. Što se tiče islamizacije plemstva, Filipović zaključuje da je ona bila poticana svim sredstvima. U defteru se kaže da su neki plemići dobili pojedine posjede zato što su prešli na islam. Filipović zaključuje da je islamizacija seljaštva i građanstva vrlo mala, dok je islamizacija plemstva dosta velika.

U knjizi „Etnička povijest Bosne i Hercegovine“ (38) D. Mandić i po treći put piše o problemu nestanka bosanskih „krstjana“. U poglavlju „Nestanak Crkve bosanskih krstjana“ (39), što je ustvari dodatak toj knjizi, Mandić ostaje dosljedan svom stavu prema tom povijesno–vjerskom problemu. U tom radu Mandić analizira sva dotadašnja mišljenja o nestanku pripadnika „Crkve bosanske“, opovrgava ih i iznosi svoje mišljenje na temelju putopisaca i izvjestitelja, koji su u XVI. i XVII. stoljeću putovali Bosnom ili iz njezina susjedstva izvještavali o prilikama u Bosni, i složio se s Orbinijem, da su sljedbenici „Crkve bosanske“ nestali 1520. za vrijeme velikih progona katolika u Bosni od 1516. do 1526. U svom razmatranju problema nestanka „bosanske hereze“, Mandić razlikuje nestanak bosanskih „krstjana“ („savršenih“) i nestanak običnih vjernika; nadalje, nestanak „Crkve bosanske“ odvaja od tragova „vjerske bogomilske nauke“. Po takvom proizvoljnom stajalištu u kojem je pojam „krstjanin“ ograničen samo na „savršene“ predstavnike „Crkve bosanske“, Mandić smatra da – u prvim desetljećima nakon osvajanja Bosne – Turci „nijesu vršili pritisak na kršćane, da prelaze na islam, pa ni na bosanske krstjane i njihove vjernike“ (str. 523). Štoviše, drži da su bosanski „krstjani“, nakon izгона iz Bosne, u „svojim kućama“ u Hercegovini „mirno živjeli sve do počet-

---

36) M. VEGO, SIMA ĆIRKOVIĆ, Istorija srednjovjekovne bosanske države, GZM, Sarajevo 1965, str. 295–304.

37) N. FILIPOVIĆ, Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni, Glasnik Filozofskog fakulteta III, Sarajevo 1965, str. 63–74.

38) D. MANDIĆ, Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim 1967.

39) N. dj., str. 523–535.

ka 16. stoljeća“. Međutim, on se domišlja dalje i tvrdi da već koncem XV. stoljeća nije bilo više od 100 „bosanskih krstjana, pravih, savršenih članova“, a budući da su obični vjernici prelazili na islam, katoličanstvo i pravoslavlje, „savršeni“ se nisu obnavljali već su izumrli. Nestanak „krstjana“ („savršenih“), Mandić povezuje s nestankom „Crkve bosanske“. On polazi od činjenice koju su bogumili propovijedali, da se nitko od vjernika ne može spasiti ukoliko ne primi njihovo duhovno krštenje, koje su mogli podijeliti samo „savršeni“ članovi. Na temelju analogije, za koje tvrdnje u slučaju propasti „Crkve bosanske“ ne nalazimo čvrsta oslonca u izvorima, Mandić zaključuje: „Kada je nestalo bogomilskih kuća i savršenih članova, njihovi su vjernici, po nuždi svoga vjerovanja, morali prijeći na kršćanstvo ili islam, ako nisu htjeli živjeti u beznađu svakog spasa svojih duša (str. 534). A nestankom „krstjana“ i običnih vjernika „nestalo je mogućnosti da bogomilska crkva vrši dalje svoju vjersku misiju. Tim je nestalo i bogomilske crkve kao zasebno vjerske organizacije u Bosni“. Tragove pak bogomilskih naučavanja, koja se još u XVI. stoljeću nalaze među katoličkim i pravoslavnim pukom u Bosni i Hercegovini, Mandić smatra normalnim ostacima „bogomilske vjerske nauke“, kao što su se još do naših dana očuvali tragovi poganstva: „vile, vještice, Ivanjski krijes i slično“ (str. 534).

U studiji „Napomena o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV. vijeku“, (40) N. Filipović se još jednom pozabavio spomenutom tematikom. U osvrtu na islamizaciju Bosne i Hercegovine, on je razmatrao prve deftere iz Bosne (1468/69) i Hercegovine (str. 1477). Defter iz 1468/69. pokazuje da je islamizacija mala. U gradovima je gotovo nepoznata; veća je na selu, među vlastelom, gdje su interesi za očuvanje posjeda veliki. Iz tih izvora također se vidi da je prijelaz sljedbenika „Crkve bosanske“ na islam vrlo slab i, po Filipoviću, iz njih se može zaključiti da na islam prelaze tek pojedinci – sinovi sljedbenika heretičke „Crkve bosanske“. Svakako, navedeni podaci daju dragocjenu sliku o vjerskom stanju bosansko–hercegovačkog društva i svjedoče da u počecima turske vladavine u Bosni nije vršena prisilna islamizacija.

Među novije rasprave o toj problematici spadaju: radovi Muhameda Hadžijahića – „Zemljišni posjedi ‚Crkve bosanske‘“ (41) i „O nestajanju ‚Crkve bosanske‘“ (42) – te zbirka radova Jaroslava Šidaka – „Studije o ‚Crkvi bosanskoj‘ i bogumilstvu“ – objavljeni 1974. i 1975.

U prvom prilogu Hadžijahić je analizirao podatke u turskim katastarskim defterima u XV. i u XVI. stoljeću o „Crkvi bosanskoj“ i iznio mišljenje da se kod spomena „krstjana“ u turskim defterima radi o zemljišnim posjedima „Crkve bosanske“ i da „koris-

---

40) N. FILIPOVIĆ, Godišnjak VII, Centar za balkanološka ispitivanja 5, 1970, str. 1941–167.

41) M. HADŽIJAHIĆ, Zemljišni posjed „Crkve bosanske“, HZ XXV–XXVI, 1972–73.

42) M. HADŽIJAHIĆ, O nestajanju „Crkve bosanske“, Pregled 11–12, Sarajevo 1975, str. 1309–1328.

nici posebnog tretmana nisu bile zemlje bogomilskog stanovništva“ nego se tu „radilo o zemljištu krstjanskih kuća“ (str. 463). Što se tiče spominjanja „krstjana“ u defterima Hadžijahić je mišljenja „da nema mjesta poistovjećivanju pojma ‚krstjanin‘ s pravovjernim kršćanima“ (str. 466). Dalje je na temelju Okićevih podataka ubicirao „krstjanska“ zemljišta koja se – njih devedeset i tri – nalaze samo na području obuhvaćenom turskim osvajanjem 1463. godine. Iz izvora se vidi da su neka zemljišta konfiscirana od bosanskog kralja, neka napuštena, dok neka obrađuju „krstjani“, vlasni, muslimani i raja (str. 473). Kroz tu sliku, tvrdi autor, može se pratiti „proces konačnog nestajanja ‚Crkve bosanske‘“. Zadnji spomen „krstjana“ nalazi se u defteru iz godine 1599. Autor smatra da su se sljedbenici „Crkve bosanske“ održali do kraja XVI. stoljeća, pa možda i prvih godina XVII. stoljeća“ (str. 476). Hadžijahić se priključio mišljenju o postupnom procesu islamizacije, za koju tezu nalazi oslonca u turskim ispravama. Hadžijahić još zaključuje da se tragovi islamizacije mogu najmanje tražiti u redovima sljedbenika „Crkve bosanske“.

Povod Hadžijahiću za drugi navedeni prilog je raspravljanje o nacionalitetu bosanskih muslimana s obzirom na sljedbenike „Crkve bosanske“, koji su po autoru, „najraniji konstituens u oblikovanju bosanske muslimanske posebnosti, ali uz određene rezerve“ (43). Ta misao autora osjećat će se kroz čitavi prilog. Uglavnom Hadžijahić misli da je „Crkva bosanska“ doživjela veliki udarac za vrijeme progona bosanskog kralja Tomaša; uslijed progona sljedbenici „Crkve bosanske“ su bili „u prisnijim odnosima“ s Turcima, te su prelazili na islam, ali i na katoličku i pravoslavnu vjeru, a mnogi su pobjegli iz Bosne od straha pred turskim osvajanjima, o čemu po autoru, govore podaci da u susjednim krajevima Bosne od XVI. stoljeća postoje vjernici „Crkve bosanske“ u Dubrovniku, Dalmaciji i Bugarskoj. Iz izlaganja se vidi da autor smatra da su se sljedbenici „Crkve bosanske“, tijekom vremena i uslijed okolnosti u kojima su se našli u XV. stoljeću i kasnije, pretopili u islam, pravoslavlje i katolicizam.

Od brojnih radova Jaroslava Šidaka s područja „Crkve bosanske“ s obzirom na ovu tematiku za nas su posebno zanimljiva dva rada: „Oporuka ‚gosta‘ Radina Butkovića (1466) kao izvor za ‚Crkvu bosansku‘“ (44) i „Problem ‚Crkve bosanske‘ u poratnoj historiografiji“ (45)

S obzirom na naslovljenu problematiku, Šidak u prvom prilogu iznosi mišljenje da su sljedbenici „Crkve bosanske“ nestali u općem metežu koji je nastao u drugoj polovici XV. stoljeća; pogotovu su, tvrdi autor, bosanski „maniheji“ stradali u progonima godi-

---

43) N. dj., str. 1309.

44) Prvi dio priloga objavljen je u časopisu „Slovo“ 17/1967, str. 195–199, a drugi u istom glasilu u br. 18/1968, str. 442–443. Sadašnji sadržaj priloga – Studije, 161–173 – izmijenjen je i dopunjen s obzirom na novije rezultate znanstvenih istraživanja.

45) J. ŠIDAK, Problem „Crkve bosanske“ u poratnoj historiografiji, Studije, str. 297–377.

ne 1459. Poslije pada Smedereva kralj Tomaš je pozvao vjernike „Crkve bosanske“ da se odreknu svoje vjere ili napuste zemlju. Tom prilikom, zaključuje autor, „mnogo ih je ostavilo Bosnu /.../ i potražilo utočište u zemlji hercega Stjepana“ (str. 163).

U drugom prilogu, opsežnoj raspravi „Problem ‚Crkve bosanske‘ u poratnoj historiografiji“, koju je napisao za spomenutu knjigu, J. Šidak je, uz ostalo, obratio posebnu pažnju problemu nestanka „bosanske hereze“ (str. 307–310). Suprotstavio se mišljenju o masovnom prelaženju bosanskih heretika na islam, koju je tezu Solovjev ponovo pokušao potkrijepiti novim dokazima. Naime, iako ta teza još uvijek prevladava u nauci, Šidak se kritički odnosi prema tome shvaćanju i drži da ta koncepcija „u nekim svojim pojedinostima nije dovoljno objašnjena“ (str. 307). Zato smatra ispravnijom „spoznaju o postepenom, odužem procesu islamizacije“, koje mišljenje potkrepljuju pouzdani podaci u turskim izvorima.

Poznato je, kako je ustvrdio N. Filipović u „Historiji naroda Jugoslavije II.“ (str. 120), da su slučajevi islamizacije u prvim godinama poslije osvajanja Bosne i Hercegovine vrlo rijetki i da, štoviše, ona nije bila jednaka u svim krajevima, te je u Hercegovini, za razliku od Bosanskog pašaluka, sporije napredovala. Potkrepljujući to mišljenje, Šidak ističe vrijednost podataka u putopisu B. Kuripešića iz godine 1530, u kojem ovaj tvrdi da na islam prelaze samo pojedinci i to „zbog mladosti ili lahkomislenosti“.

S obzirom pak na problem o kojem je riječ, Šidak je uza sve zanimljivosti podataka koje nalazimo u izvještaju već spomenutog engleskog diplomata P. Ricauta iz godine 1668. posumnjao u njihovu istinitost upozoravajući na okolnosti i čimbenike vremena na koje se odnose navedeni podaci, tj. na podatke o tisku i širenju knjige iz Moravske i Dubrovnika.

U svakom slučaju, zaključuje Šidak, tezi o „procesu islamizacije“, koja je značajan čimbenik i u nestanku „Crkve bosanske“ „treba obratiti veću pažnju upravo na temelju što potpunije i pomniji analize turskih deftera“ (str. 310).

Dakle, u proučavanju problema nestanka „Crkve bosanske“ može se zapaziti više teza koje govore o načinu i vremenu nestanka „Crkve bosanske“: da su sljedbenici „Crkve bosanske“ uslijed progona u XV. stoljeću nasilno prešli dijelom na katolicizam, dijelom na pravoslavlje, a „odmah posle pada Bosne“ masovno prešli na islam i da su se održali do sredine XIX. stoljeća; da su postupno prešli na islam, katolicizam i pravoslavlje i da su se održali, po nekima, najduže do kraja XVI., a možda i do prvih početaka XVII. stoljeća; da su nasilno prevedeni na katolicizam i pravoslavlje u početku druge polovice XV. stoljeća; teza o istrebljenju sljedbenika „Crkve bosanske“ u ratovima koji su se odvijali u XV. stoljeću na bosansko-hercegovačkom prostoru i konačno da sljedbenici „Crkve bosanske“ nisu bili dualisti, nego su uslijed mnogih progona došli u sastav katoličke i pravoslavne vjere „jer ih istovjetne dogme nisu dijelile“.

S obzirom na rezultate historiografije, samo neke od navedenih teza zaslužuju veću pažnju. Tezu o masovnom prelaženju sljedbenika „Crkve bosanske“ na islam posebno

je nastojao potkrijepiti A. Solovjev u svojim radovima. Štoviše, to je pokušao dokazati sakupivši mnoge vijesti o bosanskim hereticima do druge polovice XIX. stoljeća, u posebnoj raspravi. (46) Pored navedene teze pojavila se i misao o postupnom procesu islamizacije. U prilog tom mišljenju Filipović je dokazao da su slučajevi islamizacije u prvim godinama „iza osvajanja vrlo rijetki“. Naprotiv, da ni u svim krajevima, npr. u nepristupačnim dijelovima Hercegovačkog sandžakata, islamizacija nije tekla podjednako. Na neki način to mišljenje potvrđuje i svjedočanstvo već spomenutog B. Kuripešića, koji je u svom putopisu iz godine 1530. zapisao da na islam prelaze samo pojedinci.

Tezu o masovnom prelaženju bosanskih heretika na islam još očitije pobijaju podaci iz turskih deftera s kraja XV. stoljeća. U njima nema vijesti o naglom prijelazu na islam ni u onim krajevima gdje se najviše spominju sljedbenici „Crkve bosanske“, tako da u njima nigdje ne „nailazimo ni na jedan slučaj islamizacije u takvim sredinama“. Daljnjem razjašnjenju tog problema mnogo su doprinijela istraživanja T. Okića, koji je gotovo u isto vrijeme kad i Filipović objavio svoje rezultate, o kojima smo već govorili. Takvo mišljenje zastupaju također J. Šidak, M. Hadžijahić i D. Mandić. Ovaj posljednji problem nestanka sljedbenika „Crkve bosanske“ pokušava objasniti nekim nedostacima čisto vjersko-pastoralne naravi, koje – iako su zanimljivi – nije moguće pobliže dokazati.

Teze M. Vege, L. Petrovića i dr. suvremena historiografija ionako odbacuje, pa bi se, po svemu sudeći, moglo reći da je „Crkva bosanska“ nestala u općoj kataklizmi starosjedilačkog bosansko-hercegovačkog društva za vrijeme najezde turskih osvajača u drugoj polovici XV. i u prvoj četvrti XVI. stoljeća.

---

46) A. SOLOVJEV, Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak istoriskog društva BiH, I, 1949.

RÉSUMÉ

La question de la disparition de «l'Église bosniaque» s'impose dans le cadre de l'étude historiographique sur l'ensemble du problème de «l'Église bosniaque». Ce problème est d'autant plus compliqué que les historiens l'abordaient de différents points de vue.

Après la dernière guerre, A. V. Solovjev, l'un des premiers qui ont montré un intérêt particulier pour la question concernant la disparition de «l'Église bosniaque», a pensé que ses adhérents – à cause des persécutions au XVe siècle – ont été forcés d'accepter d'abord le catholicisme et l'orthodoxie et ensuite, après la chute de la Bosnie sous l'emprise turque, ils passaient en masse à l'islam. Toutefois, certains se sont maintenus jusqu'à la moitié du XIXe siècle. Le franciscain L. Petrović prétend que les partisans de «l'Église bosniaque» ont été extirpés dans des guerres du XVe siècle et ont disparu au cours de l'année 1482. Le professeur Šidak pense que les adhérents de «l'Église bosniaque» n'ont pas accepté l'islam en masse et ont disparu dans le temps et les circonstances historiques après l'occupation turque. N. Filipović, T. Okić et M. Hadžijahić trouvent que les adeptes de ladite Église, qui passaient successivement à l'islam, au catholicisme et à l'orthodoxie, se sont maintenus jusqu'à la fin du XVIe ou au début du XVIIe siècle. S. Ćirković croit qu'ils étaient obligés par force d'accepter le catholicisme et l'orthodoxie au début de la deuxième moitié du XVe siècle. D. Mandić partage l'opinion des susdits historiens bosniaques N. Filipović et M. Hadžijahić, affirmant que les derniers croyants de «l'Église bosniaque» se sont maintenus vers l'an 1520. Par contre, M. Vego considère que «l'Église bosniaque» n'était pas dualiste et que ses adhérents, à cause de nombreux persécutions sont entrés dans les rangs de la religion catholique ou orthodoxe, «parce que les dogmes identiques ne les séparaient pas».

Il est vraisemblable, que «l'Église bosniaque» disparaissaient dans le cataclysme général de la société autochtone de Bosnie et Herzégovine, causé par des invasions turques au cours de la deuxième moitié du XVe et le premier quart du XVIe siècle.